

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Şurası

Azərbaycan Tarixçiləri
İctimai Birliyi

İravan XANLIĞI

**Erməni vandallarının
yox etdiyi İRƏVAN
MƏSCİDLƏRİ**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

İdeya müəllifi,
layihənin rəhbəri,
ön sözün müəllifi və
elmi redaktor:

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı Laureatı*

Rəyçi:

Güntəkin Nəcəfli
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Texniki redaktor:

Mehri Xanbabayeva
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Nazim Mustafa.

İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri.
Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016. - 44 s.

ISBN 978-9952-8268-4-5

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2016

Azərbaycan
Respublikasının
Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

təşəbbüsü
ilə yazılmışdır.

Bilirsiniz ki,
alimlərimiz mənim təşəbbüslə
İrəvan xanlığı haqqında böyük
elmi əsər yaratmışlar. Bunun çox böyük
əhəmiyyəti vardır. Ancaq bu əsər daha çox
faktoloji və elmi məsələləri əks etdirir.
Hesab edirəm ki, daha geniş
auditoriyaya çatdırmaq üçün
kiçik həcmli broşürlər də buraxılmalıdır.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

*Azərbaycanın diplomatik xidmət
orqanları rəhbərlərinin beşinci
müşavirəsindəki nitqindən.
7 iyul 2014-cü il*

Oxuculara

İrəvan şəhəri, onun şanlı qəhrəmanlıq səhifələri ilə zəngin olan tarixi keçmişi hər bir azərbaycanlı üçün doğma və əzizdir. Tarixin bütün dövrlərində Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan ölkənin tarixi keçmişində dərin iz qoymuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan çar Rusiyası tərəfindən işğal olunana qədər İrəvan Azərbaycanın çox mühüm dövlətçilik mərkəzlərindən biri idi. Avtoxton əhali-si Azərbaycan türklərindən ibarət olan bu şəhər bütün orta əsrlər boyunca Azərbaycanın *əmirlük*, *bəylərbəyilik* və *xanlıq* mərkəzlərindən biri olmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri olan İrəvan xanlığının (1747–1827) paytaxtı olduğu dövrdə İrəvan Cənubi Qafqazın, həmçinin bütün Yaxın və Orta Şərqi ən mühüm ticarət, sənətkarlıq, mədəniyyət və siyasi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Beynəlxalq ticarət yollarının qovşağında yerləşən İrəvan şəhərində Azərbaycan xalqı tarixin ən qədim dövrlərindən başlayaraq zəngin mədəniyyət, o cümlədən nadir memarlıq inciləri yaratmışdır.

Qədim İrəvan şəhərinin tarixi yerlərindən biri məşhur İrəvan qalası idi. İrəvan qalası Azərbaycan Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin göstərişi ilə səfəvi sərkərdəsi Rəvanqulu xan tərəfindən XVI əsrin əvvəllərində (1509–1517) tikdirilmişdir.

İrəvan qalası qədim tarixi abidələrlə, nadir memarlıq kompleksləri ilə olduqca zəngin idi. İrəvan qaləsindəki *Xan sarayı*, yaxud *Sərdar sarayı*, məşhur İrəvan məscidləri, minarələr Azərbaycan memarlığının şah əsərləri idi.

Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrindən sonra çar Rusiyası erməniləri qacarlar İranı və Osmanlı imperiyası ərazisindən Cənubi Qafqaza köçürdükdən sonra Azərbaycan xalqına qarşı etnik təmizləmələr, zorakı deportasiyalar və soyqırımları dövrü başlandı. Nəhayət, 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanda – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldı.

Erməni vandalları ötən 180-200 il ərzində tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan xanlığı və Zəngəzur ərazisində etnik təmizləmə aparıb ancaq ermənilərin yaşadığı monoetnoslu dövlət yaratdılar. Çar Rusiyasından və Sovet-bolşevik rejimindən hər cür kömək alan ermənilər bununla kifayətlənməyib yüzlərlə yaşayış məskənlərini, tarixi abidələri, o cümlədən qalaları, memarlıq komplekslərini, məscidləri, minarələri, qəbiristanları məhv etdilər. Azərbaycan xalqına məxsus olan bütün tarixi adları dəyişdirdilər.

İrəvan şəhərinin tarixi simasını dəyişdirib “erməni şəhərinə” çevirmək siyasəti yeridən vandallar bu qədim Azərbaycan şəhərinin bütün tarixi abidələrini məhv etdilər.

Erməni vandalizminin soyqırımına ilk növbədə Azərbaycan xalqının dövlətçilik mədəniyyətinin simvolu və nadir memarlıq incisi olan **Xan sarayı**, yaxud **Sərdar sarayı** məruz qaldı. Xan sarayı ilə yanaşı, məşhur İrəvan məscidləri də vandallar tərəfindən dağıdılıb yerlə yeksan edildi.

Özgə torpağında özünə “Vətən” yaradan, bütün dünyaya özlərini “mədəni”, “sivilizasiya keçmiş xalq”, türkləri isə “yırtıcı”, “vəhşi” kimi təqdim edən erməni vandalları köçürülüb gətirildikləri Azərbaycan torpaqlarından yerli türk-müsəlman əhalini didərgin salmaq üçün onların dini ibadət yerlərini – yüz illərlə öz varlığını qoruyub saxlamış nadir memarlıq inciləri olan 300-dən çox məscidi, çoxlu sayda minarələri, türbələri, ziyarət yerlərini, qəbiristanları yerlə yeksan etdilər. Vandallar, ilk növbədə, İrəvanda qədim məscidləri məhv etdilər.

Erməni vandallarının dağıdıb məhv etdiyi qədim İrəvan, onun bütün tarixi türk-müsəlman abidələri, o cümlədən *Xan sarayı* (*Sərdar sarayı*), qədim İrəvan məscidləri Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşında yaşayır.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabçada Azərbaycan xalqına məxsus olan və erməni vandalları tərəfindən dağıdılan nadir memarlıq abidələrinin – qədim İrəvan məscidlərinin acı taleyindən bəhs olunur.

“İrəvan xanlığı: erməni vandallarının yox etdikləri İrəvan məscidləri” kitabçası çapa hazırlanarkən yaxından köməklik göstərdiyinə görə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasının əməkdaşlarına təşəkkür edirik.

Yaqub Mahmudov

*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı Laureatı*

QƏDİM İRƏVAN MƏSCİDLƏRİ

Hər bir xalqın öz vətəmində, tarixi yurd yerlərində varlığını təsdiqləyən maddi mədəniyyət abidələrindən biri də onlara məxsus dini ibadətgahların mövcud olmasıdır. Keçmiş Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində islam dini VII əsrdən etibarən yayıldığı üçün həmin ərazidə yüzlərlə məscid və digər dini ibadət yerləri mövcud olmuşdur. İrəvan xanlığının, o cümlədən də İrəvan şəhərinin ərazisində mövcud olmuş məscidlərin hər biri bir nadir memarlıq nümunəsi idi. Azərbaycan kərpic memarlığının nadir nümunələrindən bir neçəsi məhz İrəvan şəhərində, o cümlədən İrəvan qalasının içərisində yaradılmışdır.

İslam dəyərlərinin həyat normasına çevrildiyi, yüzlərlə din xadimlərinin yetişdiyi qədim İrəvan şəhərində onlarla məscid mövcud olsa da, bu tarixi abidələr XIX əsrdə İrəvan xanlığının ərazisinə köçürülüb gətirilmiş erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır.

İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlər haqqında həm müxtəlif dövrlərdə İrəvanda olmuş səyyahların, həm də Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhəri haqqında yazan ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində zəngin məlumat vardır.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Şah İsmayılın əmri ilə 1509–1517-ci illərdə onun sərkərdəsi Rəvanqulu xan İrəvan qalasını tikdirərkən həm də orada məscid inşa etdirmişdi.

1583-cü ildə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşanın komandanlığında Osmanlı ordusu İrəvanı ələ keçirdikdən

sonra ovalşəkilli iç və bayır qala divarlarını inşa etdirməklə yanaşı, yeni məscid də tikdirmişdi. Həmin məscid onu inşa etdirən türk sərkərdəsinin şərəfinə Rəcəb paşa məscidi adlandırılmışdı.

Məşhur fransız səyyahı Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olmuş və şəhər bazarı ilə üzbəüz kərpicdən tikilən və həmin vaxt uçulub-dağılmış vəziyyətdə olan məscid haqqında məlumat vermişdir. O, bu məscidin onun əsasını qoyan şəxsin şərəfinə Div Sultan* məscidi adlandırıldığını yazır.¹ J.Şardəni İrəvan səfərində müşayiət edən rəssamın

*Qədim İrəvanda məqbərə.
Erməni vandalları tərəfindən
dağıdılmışdır. Arxa planda
iki möhtəşəm məscid və on-
ların minarələri görünür.
Rəssam Jak İppolit Vander-
byur, qravüiraçı Devilye.
(Bax: L'Univers. Histoire et De-
scription de tous les Peuples.
Crimée, Circassie et Géorgie...
Paris, 1838, p. 21).*

*1515-ci ildən İrəvan bəylərbəyi olan Div Sultan Rumlu nəzərdə tutulur.

¹ Şardən J. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov. Bakı, 1994, s.22.

çəkdiyi qədim qüllənin (türbənin) şəklində arxa planda daha iki möhtəşəm məscid və onların minarələri təsvir edilmişdir ki, indi onların heç birindən əsər-ələmət qalmayıb.

İrəvan şəhərinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistiki İvan Şopenin verdiyi məlumata görə, şəhərdə 8 məscid mövcud olmuşdur ki, onlardan 2-si Qalada, 6-sı isə şəhərdə yerləşmişdir. İ.Şopen Qalada yerləşən məscidlərin işğaldan sonra arsenalə və mağazaya çevrildiyini qeyd edir və qalan 6 məscidin adlarını belə sadalayır: **Zal xan məscidi, Novruzəli bəy məscidi, Sərtib xan məscidi, Hüseynəli xan məscidi, Hacı İmamverdi məscidi** və **Hacı Cəfər bəy məscidi**. Bunlardan əlavə, İ.Şopen şəhərdə yarıdağılmış vəziyyətdə daha bir neçə məscidin də olduğunu bildirir. Şopen hər bir məscidin nəzdində mədrəsənin də olduğunu yazır.²

1833-cü ildə fransız geoloqu və arxeoloqu, naturaçı Frederik Dübua de Monpere Qafqaza və Krıma etdiyi səyahətinin nəticəsi olaraq 1839-cu ildə Parisdə çap etdirdiyi “Qafqaz ətrafına səyahət” əsərinin 3-cü cildində İrəvan qalasını və Göy məscidi ətraflı təsvir etmişdir. Onun Sərdar məscidinin əsas girişi tərəfdən çəkdiyi rəsm və Göy məscidin rəsmi hər iki məscidin möhtəşəmliyini və memarlıq baxımından mükəmməl sənət əsəri olduqlarını əyani nümayiş etdirir. Həmin rəsmlər müəllifin adı çəkilən əsərinə əlavə olaraq 1840-cı ildə çap edilən atlasların üçüncü hissəsində

² Шопен И. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.468.

yer almışdır. Qravüraçı Erkül Nikole, Dübua de Monperenin çəkdiyi rəsmlərin qravüralarını hazırlamışdır.³

İrəvan şəhərində mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinin, o cümlədən də məscidlərin məşhur rus fotoqrafı Dmitri Yermakov tərəfindən XIX əsrin 80-90-cı illərində çəkilmiş fotoları fotoqrafın 1896 və 1901-ci illərdə çap etdirdiyi albomlara daxil edilmişdir. Dmitri Yermakovun İrəvan məscidləri ilə bağlı çoxsaylı fotolarının bir

Sərdar məscidi. Rəssam Dübua de Monpere, qravüraçı Nikole Erkül.

(Bax: Frédéric Dubois de Montpéroux. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée - Volume III, Paris, 1839, Voyes atlas, III serie, pl. 24).

³ Frederic Dubois de Montpereux. Voyage autour du Caucase, chez les tcherkesses et les abkhases, en Georgie, en Armenie et en Crimee. Volume III, Paris, 1839, p. 346-347.

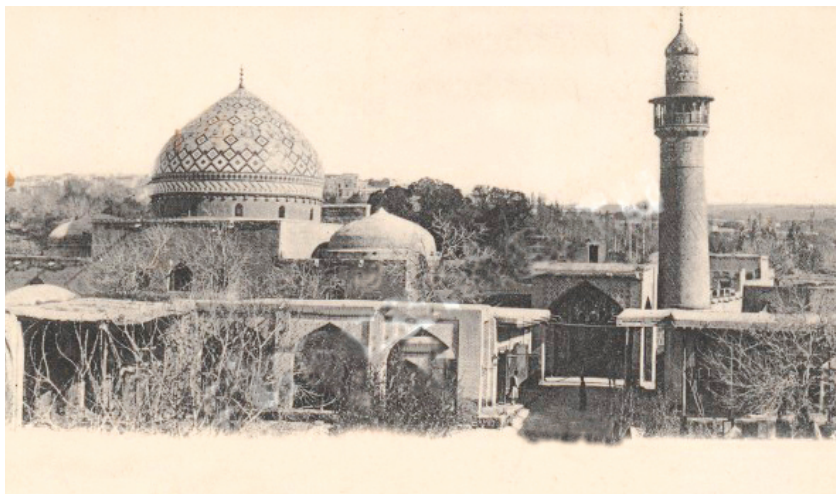
qismi hazırda Simon Canaşıa adına Gürcüstan Dövlət Muzeyinin Yermakov fondunda və Şalva Amiranışvili adına İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

1897-ci ildə alman incəsənət tarixçisi və arxeoloqu Friedrix Sarre İrəvanda olmuş, Sərdar məscidinin və Göy məscidin müxtəlif yönərdən onlarla fotosəkillərini çəkmiş və sonradan həmin məscidləri müsəlman tarixi abidələri kimi elmi tədqiqat döviyyəsinə cəlb etmişdir. F. Sarrenin çəkdiyi fotoların bir qismi hazırda Berlindəki Dövlət Muzeyinin islam incəsənəti bölməsində saxlanılır.

***Göy məscid. Rəssam Dübua de Monpere,
qrafiçisi Nikole Erkül.***

(Bax: Frédéric Dubois de Montpéroux. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée - Volume III, Paris, 1839, Voyes atlas, III serie, pl. 23).

Göy məscidin başqa bir görünüşü.

Erməni tədqiqatçısı M.Qasparyan qeyd edir ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində mövcud olmuş məscidlərdən Göy məscid, Hacı Hüseyn və Şəhər (Zal xan) məscidləri Könhə şəhər (Şəhri) massivində, Təpəbaşı məscidi eyniadlı massivdə, Hacı Novruzəli bəy, Hacı Cəfər bəy və Dəmirbulaq məscidləri isə Dəmirbulaq massivində yerləşirdi.⁴

1902-ci ildə İrəvan quberniyasının statistika komitəsi **“İrəvan quberniyasının 1902-ci il üçün yaddaş kitabçası”** çap etdirmişdir. Həmin kitabçada göstərilir ki, İrəvan qu-

⁴ Гаспарян М.А. Планировочная структура Еревана 19 – начала 20 вв. // Национальное своеобразие зодчества народов СССР. Сб. науч. тр.– Москва, 1979, с. 64–72.

*Göy məscidin həyatı. Oktyabr, 1897. Foto Friedrix Sarre.
(Bax: Sarre Friedrich. Transkaukasien, Persien, Mesopotamien,
Transkaspien. Berlin, 1899, p. 29).*

berniyasında **310** məscid mövcuddur ki, onlardan 7-si İrəvan şəhərindədir.⁵

1906–1911-ci illərdə İrəvan şəhərinin texniki olmuş B.Mehrabov şəhərin planını və orada olan memarlıq abidələrinin siyahısını tərtib etmişdir. Mehrabov şəhərdə **8** məscid qeydə almışdır. Həmin məscidlər belə adlanırdı: **Təpəbaşı məscidi, Şəhər məscidi (Zal xan məscidi), Sərtib xan məscidi, Göy məscid (Hüseynəli xan məscidi), Hacı Novruzəli bəy məscidi, Qala məscidi (Sərdar məscidi, yaxud Abbas Mirzə məscidi), Dəmirbulaq məscidi və Hacı Cəfər bəy məscidi.**⁶

⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 год. Эривань, Типография Эдельсонь, 1902, Отд. III, с. 119–121.

⁶ http://www.iatp.am/old_yerevan.

*İrəvan bazarı və Göy məscid. 1875.
Rəssam Paul von Franken, qravürəçi R. İllner.*

1909-cu ildə Hacı Müzəffər ağanın Dəmirbulaqda tikdirdiyi məscidi və İrəvan qadınlar klubunun yaxınlığında yerləşən Əsəd ağanın tikdirdiyi məscidi də nəzərə alsaq, deməli, 1918-ci ildə İrəvan quberniyası ərazisində erməni dövləti yaradılanadək İrəvan şəhərində azı **10** məscid mövcud olmuşdur.

1918–1920-ci illərdə tarixi Azərbaycan ərazisində qurulan erməni daşnak hökuməti zamanı və sovet hakimiyyətinin ilk illərində **Sərdar məscidi**, **Təpəbaşı məscidi**, **Sərtib xan məscidi** və **Hacı Novruzəli bəy məscidində** Türkiyədən qaçıb gələn erməni qaçqınları məskunlaşdırılmışdılar.

1924-cü ildə İrəvan şəhərinin baş planı təsdiq edilərkən, ilk növbədə, Azərbaycan xalqına məxsus olan qədim tarixi abidələr “plana salınmış” və şəhərin mərkəzində yerləşən azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələri, o cüm-

lədən məscidlər dağıdılmış, onların yerində yaşayış kvartalları, meydanlar və parklar salınmışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Ermənistan SSR ərazisində qeydə alınan azərbaycanlılara aid **15** memarlıq abidəsi haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin siyahıda nə zaman inşa edildiyi, nə məqsədlə istifadə edildiyi göstərilməklə, İrəvan şəhərində 4 məscidin olduğu qeyd edilmişdir. Həmin sənəddə **Zal xan məscidinin 1649–1685-ci illərdə, Göy məscidin 1776-cı ildə, Sərdar məscidinin 1807–1817-ci illərdə, Hacı Cəfər bəy məscidinin isə XVIII əsrdə inşa edildiyi göstərilmişdir.**⁷

2003-cü il oktyabrın 6-da Ermənistan Respublikasının xarici işlər naziri Vardan Oskanyan İrəvanda keçirdiyi mətbuat konfransında tarixi saxtalaşdıraraq bildirmişdi ki, guya İrəvanda heç vaxt 6 məscid olmamışdır, guya cəmisi üç məscid olmuşdur ki, onlardan biri 1930-cu illərdə sökülmüş, digəri tramvay parkına çevrilmiş, Göy məscid isə erməni ziyalılarının səyləri sayəsində sökülməkdən qurtulmuşdur, çünki onu da bolşeviklər söküləsi tikililərin planına daxil etmişdilər. V.Oskanyanın həmin mətbuat konfransında söylədiyi yeganə həqiqət bundan ibarət idi ki, o, **Göy məscidin İrəvan şəhərində ən qədim tikili olduğunu etiraf etmişdi.** İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus tikililər, o cümlədən də bir-birinin ardınca inşa edilən erməni kilsələri yalnız İrəvan şəhərinin XIX əsrdə rus qoşunları tərəfindən işğalından sonra inşa olunmuşdur.

⁷ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 3026, siyahı 1, iş 261, vərəq 23.

Arxiv sənədi

Ermənistan SSR ərazisində qeydə alınan Azərbaycan memarlığının arxitektura abidələrinin

SİYAHISI

(XX əsrin 40-50-ci illəri)

№	Ünvan	Abidənin adı	İnşa tarixi	İstifadə qrupu	Qeydlər
1	İrəvan şəhəri	Göy məscid	1776-cı il	Muzey binası kimi istifadə olunur	Freska nəqqaşlığı və mayolika mövcuddur
2	İrəvan şəhəri	Zal xan məscidi	1649-1685-ci illər	Rassamların sərgi salonu kimi istifadə olunur	
3	İrəvan şəhəri	Sərdar məscidi	1807-1817-ci illər		
4	İrəvan şəhəri	Hacı Cəfər bəy məscidi	XVIII əsr		
5	Artaşat rayonu, Kanaçut kəndi	Məqbərə	XIV əsr		
6	Qafan rayonu, Kəfaşen kəndi	Məscid	XVII-XVIII əsrlər		
7	Qafan rayonu, Oxçu kəndi	2 məqbərə	XVIII əsr		
8	Qafan rayonu, Zeyvə kəndi	Məqbərə	XIII-XIV əsrlər		
9	Məğri rayonu, Ləhvaz kəndi	Məqbərə	XIX əsr		
10	Eçmiədzin rayonu , Arqavand (Cəfərabad) kəndi	Minarəli məqbərə	XIII-XIV əsrlər		
11	Eçmiədzin rayonu , Arqavand (Cəfərabad) kəndi	Məqbərə	XIII-XIV əsrlər		
12	Eçmiədzin rayonu, Ağavnatun kəndi	Məqbərə	XIII-XIV əsrlər		
13	Eçmiədzin rayonu, Yuxarı Xatunax kəndi	Məqbərə	XV-XVI əsrlər		
14	İrəvan şəhəri	Pənəh xanın evi	XIX əsr		Freska nəqqaşlığı və mayolika mövcuddur
15	İrəvan şəhəri	Alaverdyan küçəsindəki yaşayış evi	XIX əsr		freska nəqqaşlığı və mayolika mövcuddur

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 3026, siyahı 1, iş 761, vərəq 23.

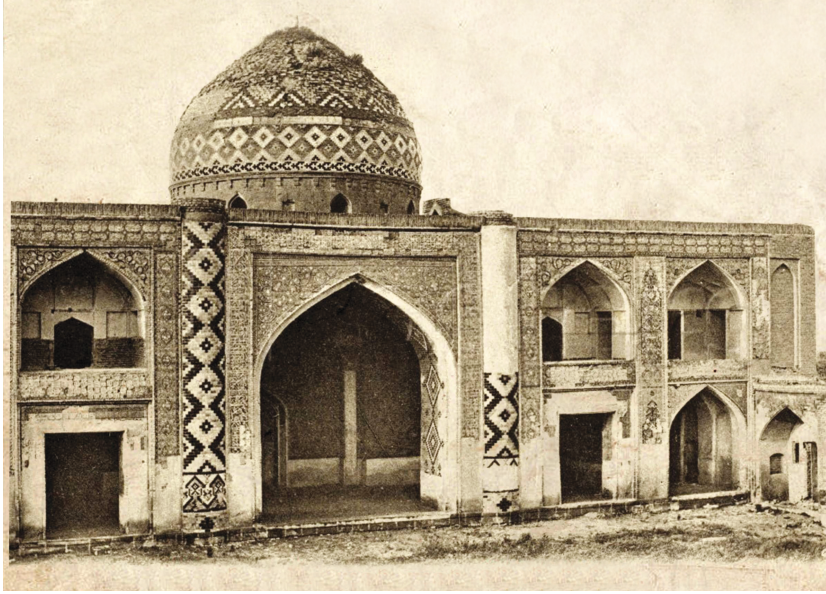

XAN MƏSCİDİ, yaxud SƏRDAR MƏSCİDİ

Ayrı-ayrı dövrlərdə səyyahların əsərlərində, tədqiqatçıların araşdırmalarında İrəvan qaləsindəki Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən “**Sərdar məscidi**”, “**Xan məscidi**” və “**Abbas Mirzə məscidi**” adlarında məscidlərin adları çəkilir. Araşdırmalar göstərir ki, ayrı-ayrı adlar altında təqdim edilməsinə baxmayaraq, əslində söhbət son dövr tədqiqat əsərlərində və rəsmi sənədlərdə adı **Sərdar məscidi** kimi qeyd olunan dövrün nadir memarlıq abidəsindən – **Xan məscidindən** gedir. İrəvan qaləsinin çar Rusiyası tərəfindən işğalı dövrünə aid sənədlərdə bu məscidin adı **Abbas Mirzə məscidi** kimi də qeyd olunur. Görünür, həmin məscid XIX əsrin əvvəlində vəliəhd Abbas Mirzə tərəfindən yenidən qurulduğu üçün məhz onun adı ilə adlandırılmışdır. Alman tədqiqatçısı Avqust Haksthauzen 1843-cü ilin avqust ayında İrəvan şəhərində olmuş və Qalada olan iki məsciddən birinin, yəni **Rəcəb paşa məscidinin rus-yunan kilsəsinə**, digərinin – **Sərdar məscidinin isə silah anbarına çevrildiyini qeyd etmişdir**.⁸

Tanınmış rus arxeoloqu qrafinya Praskofya Uvarova 1880-ci ildə İrəvan şəhərində olmuş, əsrlər boyu yaradılan tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılmasını ürəkağrısı ilə təsvir etmişdir. Erməni müəllifi Yervand Şahəziz 1931-ci ildə İrəvanda çap edilən “Qədim İrəvan” əsərində P.Uvarovadan sitat gətirərək, onun Xan sarayının yaxınlığında yerlə-

⁸ Гакстгаузен Август. Закавказский край. Санкт-Петербург, 1857, часть 1, с.230.

Abbas Mirzə məscidi.

şən Sərdar məscidini Vereşşaginin fırçasından çıxan tabloya bənzətdiyini yazır. P.Uvarovaya istinad edən Y.Şahəziz daha sonra yazır ki, Sərdar məscidinin əsas günbəzi, xarici divarları, sütunları, iç divarları, çoxsaylı digər günbəzləri rəngli kaşılarla və gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir. P.Uvarova Sərdar məscidinin tünd mavi rəngli günbəzinin açıq səma ilə bütöv bir ahəng təşkil etdiyini, onun portalındakı tünd mavi lövhə üzərində ərəb əlifbası ilə ağ rənglə mətn həkk olunduğunu, divar sütunları üzərində ucalan minarələrinin kvadratşəkilli tünd mavi və açıq mavi kaşılarla bəzədildiyini qeyd etmişdir.

Abbas Mirzə məscidinin ibadət zalının günbəzi. 1897.

Foto Friedrix Sarre.

(Bax: Friedrich Sarre. *Denkmäler persischer Baukunst: geschichtliche Untersuchung und Aufnahme muhammedanischer Backsteinbauten in Vorderasien und Persien.* Berlin, 1910, p.53).

Daha sonra P.Uvarovun dili ilə Y.Şahəziz yazır ki, Sərdar məscidinin önündə Şərq ənənəsinə uyğun, hər iki tərəfində hücrələrinin izləri hələ də qalan geniş həyətdə daha bir kiçik yay məscidi yerləşir. Hansı ki, adətən, bu tip yay məscidləri Şərqdə əsas tikilinin qarşısında, üzü şimala doğru tikilir. Bundan əlavə, P.Uvarova həmin həyətin ortasında müsəlmanların yuyunması (dəstəmaz alması – *red.*) üçün tikilən hovuzdan 1870-ci ilədək istifadə edildiyini qeyd etmişdir.⁹

İmperator Arxeoloji Komissiyasının qərarına əsasən, 1911-ci ildə

akademik Nikolay Marr İrəvan Xan sarayına baxış keçirmiş və saray kompleksinə daxil olan Abbas Mirzə məscidinin

⁹ Յերվանդ Շահազիզ: Հին Յերևանը: Յերևան, 1931, էջ 170-171; (Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. İrəvan, 1931, ermənicə).

də vəziyyətini təsvir etmişdir. Nikolay Marr İmperator Arxeoloji Komissiyasının 17 may 1912-ci il tarixli iclasında etdiyi məruzəsində yazırdı: **“Məscid indi də yaxşı vəziyyətdədir, lakin onun qorunması üçün heç bir tədbir görülmür və hər şey Sərdar sarayının vəziyyətinə düşməsinə (yəni dağıdılmasına – red.) xidmət edir. Bununla belə, o, yerli müsəlman mədəniyyətinin qiymətli irsidir: günbəzin içərisində çevrəsi boyunca ərəb hərfəri ilə kitabə mövcuddur; mehrab üzərindəki naxışlar xalçaya bənzəyir və yüksək dərəcədə üslubludur. Günbəzi çat vermişdir və onu çoxdan təmir etmək lazım idi.”**¹⁰

*Abbas Mirzə məscidi. XIX əsrin sonlarında.
Foto. Şervinski. Berlin Dövlət Muzeyi.*

¹⁰ Известия Императорской Археологической Комиссии. Выпуск 46. Санкт-Петербург, 1912, с. 79.

Azərbaycan arxeoloqu və epiqrafçısı İsa Əzimbəyov 1928-ci ildə İrəvanda ekspedisiyada olmuşdur. Ekspedisiyanın nəticələrinə dair İ.Əzimbəyovun yazdığı “Tiflis, İrəvan və Naxçıvanın müsəlman kitabələri” adlı məqaləsində göstərilir ki, İrəvan qalasının içərisində, Sərdar sarayının yaxınlığında yerləşən şah Abbasın adına inşa edilən məscid yarırucuq vəziyyətdədir və onun həyətində bir neçə erməni qaçqın ailəsi məskunlaşdırılmışdır. O, həmin məscidin böyük həyətinin olduğunu, həyətin ortasında hovuz inşa edildiyini yazır. İ.Əzimbəyov məsciddə ibadət edilmədiyini qeyd edir.

İrəvan qalasında olmuş və XX əsrin əvvəllərində erməni vandalları tərəfindən yer üzündən silinmiş məscid.

İ.Əzimbəyov həmin məqaləsində daha sonra yazır ki, həmin vaxt Məşədi Cabbar adlı şəxs ona yaxınlıqda Şah

*Abbas Mirzə məscidinin fasadından bir görünüş. 1897.
Foto. Frierdrix Sarre. Berlin Dövlət Muzeyi.*

Abbas məscidindən daha qədim bir məscidin olduğunu və onun şah Xudabəndə* tərəfindən inşa edildiyini söyləmişdir. Müəllif evlərin arasında gördüyü həmin köhnə, bərbad vəziyyətdə olan məscidin divarlarının uzunluğunun 9 m, eninin 6 m olduğunu, alçaq mehrablı, qırmızı kərpicdən inşa edildiyini qeyd edir. İ.Əzimbəyov çıxış qapısının üzərindəki kitabədə məscidin 1098-ci il hicri tarixində, yəni miladi tarixi ilə 1685-ci ildə inşa edildiyinin göstərildiyini yazır.¹¹

*Səfəvi hökmdarı Məhəmməd şah Xudabəndə (1578–1587) nəzərdə tutulur.

¹¹ Азимбеков Иса. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нахичевани. Известия Азкомистариса, Баку, 1929, выпуск 4, с. 299-300.

Erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış Sərdar məscidinin xarabalıqları. XX əsrin sonları.

1864-cü ildə İrəvan qalasından rus qoşunlarının hərbi-istehkam məqsədilə istifadəsinə son qoyulduqdan sonra qaladakı tarixi-memarlıq abidələri, o cümlədən Sərdar, yaxud Abbas Mirzə məscidi ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. XX əsrin əvvəllərində Sərdar məscidində Türkiyədən köçüb gələn ermənilər məskunlaşdırılmışdı. Sovet Ermənistanı dövründə isə Sərdar məscidi hissə-hissə dağıdılaraq onun yerində yaşayış evləri tikilmişdir.

RƏCƏB PAŞA MƏSCİDİ

1724-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvanı ələ keçirdikdən sonra türk sərkərdəsi Rəcəb paşa şəhərin abadlaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Onun tapşırığı ilə 1725-ci ildə Qalanın içərisində yeni bir məscid də inşa edilmişdi ki, həmin məscid onu inşa etdirənin şərəfinə **Rəcəb paşa məscidi** adlandırılmışdı. Bu məscid düzgün paralelepiped formasında və sferik günbəzli olub, Şərq üslubunda həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi. İrəvan qalasının 1827-ci il oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən işğalından bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin günbəzindəki ay-ulduzu çıxarıb, yerində xaç və kilsə zəngi asaraq onu rus pravoslav kilsəsinə çevirmişdilər. Daha sonra onun xarici quruluşunda da dəyişiklik edilmiş, fasadına silindrik sütunlar əlavə edilmiş, damına örtük vurulmuş, xristian məbədi formasına salınmışdı. Rəssam Frans Rubonun İrəvan qalasının alınmasına həsr etdiyi rəsmdə öndə Rəcəb paşa məscidi və onun minarəsi, arxa planda isə Xan sarayının yaxınlığında Sərdar məscidinin təsviri verilmişdir. 1930-cu illərdə aparılan "Allahsızlar" kampaniyası çərçivəsində Rus pravoslav kilsəsi də yer üzündən silinmişdir.

Rusiya işğalından sonra rus pravoslav kilsəsinə çevrilmiş Rəcəb paşa məscidi. Hazırda yer üzündən silinmişdir.

GÖY MƏSCİD, yaxud HÜSEYNƏLİ XAN MƏSCİDİ

İrəvan şəhərini təsvir edən bütün səyyahların və tədqiqatçıların əsərlərində həm böyüklüyünə, həm də gözəlliyinə görə şəhərin ən möhtəşəm memarlıq abidəsi kimi Göy məscidin adı birinci çəkilir. **İrəvandakı Göy məscid ölçülərinə görə Qafqazda ən böyük məscid olmuşdur.**

Şərq memarlığının nadir nümunələrindən hesab edilən Göy məscidin inşasına 1760-cı ildə başlanılmış, Hüseyinli xan Qacarın hakimiyyəti dövründə – 1766-cı ildə başa çatdırılmışdı.

Göy məscid.

(Bax: August von Haxthausen. *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian*. London, 1854, p. 268).

İrəvandakı Mərkəzi örtülü bazarla üzbəüz yerləşən Göy məscid öz kompozisiyası və əsas ibadət xanasının formasına görə 1616-cı ildə Şah Abbas dövründə Gəncədə inşa edilən Cümə məscidinə bənzəyirdi. Göy məscidin ölçüləri 97,2 x 66 m idi. Məscidin adı onun günbəzinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlı idi. Məscidin həyətində fəvvarəli daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi.¹²

Təkcə Göy məsciddə deyil, İrəvandakı bütün məscidlərdə ibadət üçün qadın və kişi zalları ayrıca olmuşdur ki, onlar da bir-biri ilə ya dəhliz, ya da pərdə ilə ayrılırdı. İbadət zallarının tavanı və divarları adətən gül rəsmləri ilə bəzədilirdi. Məscidlərin divarlarından və sütunlarından kişmir parçadan güllər düzəldilib asılırdı.

Erməni tarixçisi Tadevos Hakopyan “**İrəvanın tarixi (1500–1800)**” əsərində Eçmiədzin kilsəsinin yepiskopu Hovhanes Şahxatunyansa istinad edərək yazır: **“Məscidin minarəsinin və günbəzinin bir hissəsi mavi saxsılarla üzlənmişdir. Əsas tikililər məscidin ərazisinin cənub və şimal tərəflərində idi. Yan tərəflərdə isə yardımçı tikililər və hücrələr yerləşirdi. Məscidin həyətində ətrafına sal daşlar döşənmiş və ağaclar əkilmiş bir balaca hovuz inşa edilmişdi. Məscidin üç qapısı olmuşdur. İki kiçik qapı şimal və şərq istiqamətinə, böyük giriş qapısı isə cənuba baxırdı. Məscid binası cənub səmtində yerləşirdi. Bina bir-biri ilə bağlı üç zaldan ibarət idi. Məscidin günbəzi digər iki kiçik zaldan hündür olan böyük zalın üzərində**

¹² Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. Москва, 1968, с. 31.

*Göy məscidin portalı. Foro Henri Linç.
(Bax: Linch, H. F. B. Armenia. Travels
and Studies. London, 1901, p. 215).*

idi. Sadə görkəmli zalların yalnız həyə-tə baxan pəncərələri şəbəkə üslubunda iş-lənilmiş və rəngli şü-şələrlə bəzədilmişdi. Həyətin şimal hissə-sində kiçik bir ibadət-xana da var idi. Məscidin minarəsi çox gözəl idi və İrə-vanın tikililəri ara-sında ən hündür ol-duğundan şəhərin hər yerindən görünürdü. Azançı onun minarəsinə çıxaraq hər gün müsəlmanları ibadətə çağır-ırdı. Məscidin cənub portalının üzərindəki kitabədə Hü-seynəli xanın adı və tikilmə tarixi həkk olunmuşdu.¹³

1893-1894-cü illərdə və 1898-ci ildə İrəvanda səfərdə olmuş məşhur Britaniya səyyahı və coğrafiyaşünası Henri Linç öz səyahətləri haqqında 1901-ci ildə Londonda çap et-dirdiyi kitabında şəhərin azərbaycanlı məhəlləsindəki Göy caminin, Hacı Nəsrullah* bəy məscidinin və Şəhər camisinin adlarını çəkir. Göy məscid haqqında ətraflı məlumat verən

¹³ Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.). Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1971, էջ 274-275. (Hakopyan T. Yerevanın tarixi (1500–1800). İrəvan, 1971, s. 274-275)

*Bu məscidin adı digər mənbələrdə Hacı Novruzəli bəy məscidi kimi qeyd olunur.

Göy məscidin həyatı. Foto Henri Linç.

(Bax: Linch, H. F. B. *Armenia. Travels and Studies*. London, 1901, p. 214).

Linç, onun minarələrinin, həyətindəki hovuzun və fasadının fotoşəkillərini kitaba daxil etmişdir.¹⁴

İsa Əzimbəyov yuxarıda adıçəkilən məqaləsində Göy məsciddə gördüklərini ətraflı təsvir etmişdir. O, məscidin iki ayrı-ayrı korpuslardan – qış və yay korpuslarından ibarət olduğunu, qış korpusunun kompleksin cənubunda, yay korpusunun isə şimalda inşa edildiyini, onların isə mədrəsə ilə əhatə olunduğunu yazır. İ.Əzimbəyov məscidin çox böyük həyətinin olduğunu, orada çinar və qovaq ağaclarının ucaldığını yazır.

Erməni müəlliflərinin verdikləri məlumata görə, XX əsrin 30-cu illərində İrəvandakı bütün məscidlərin sökül-

¹⁴ Linch H. F. B. *Armenia, Travels and Studies*. London, 1901, p. 213–215.

Göy məscidin həyatında aparılan təmir işləri.

Foto Friedrix Sarre.

*(Bax: Transkaukasien, Persien, Mesopotamien, Transkaspien.
Berlin, 1899, p. 27).*

məsi qərara alınsa da, tanınmış erməni şairi Yeğişe Çarensin ciddi söyləri nəticəsində onun “Mavi brilliant” adlandırdığı Göy məscid muzeyə çevrilməklə yer üzündən silinməkdən xilas olunmuşdu.

1936-cı ildən Göy məscidin binasında İrəvan səhər Tarix Muzeyi yerləşdirilmişdi. İkinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra Göy məsciddən bir müddət, eyni zamanda hərbi sursat anbarı kimi istifadə edilmişdi. Müharibədən sonra Göy məsciddə, həmçinin Təbiət Muzeyi və 1952-ci ildən etibarən isə məscidin kiçik ibadət zalında astronomiya həvəskarları üçün Planetari fəaliyyət göstərmişdir.

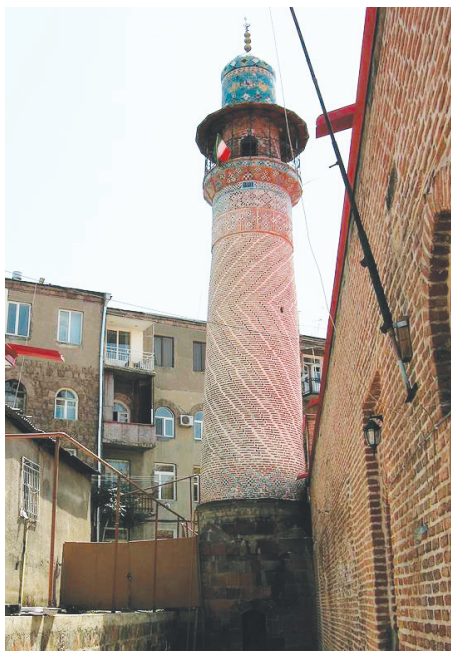
*Göy məscid. 1910-cu il.
Poçt markası.*

Göy məscidin bir hissəsi bərpadan sonra. 2006.

1991-ci ildə Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən və müsəlman ölkələri ilə diplomatik münasibətlər yaradıldıqdan sonra Göy məscidinin yenidən məscid kimi fəaliyyət göstərməsi zərurəti meydana çıxdı. Əvvəlcə, 1991-ci ildə Təbiət Muzeyi, 1994-cü ildə isə Tarix Muzeyi məscid kompleksindən çıxarıldı. 1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən, İran hökuməti Göy məscidinin yenidən qurulması xərclərini öz üzərinə götürdü. Rekonstruksiya işləri İranın “Bünyad-e Müstəzəfan və Canbazan”

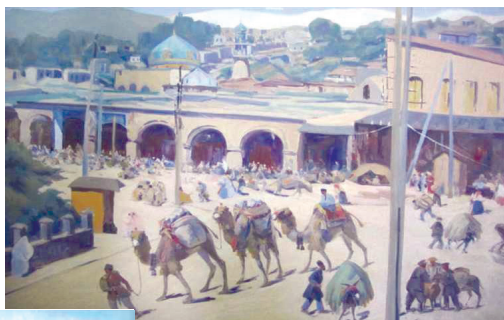
Müasir tikililər arasında görünməz hala salınan Göy məscidinin minarəsi.

(“Müharibə veteranları və şəhidlər”) xeyriyyə fonduna həvalə edildi. Məsciddə son tamamlama işləri 2006-cı ildə başa çatdırılmışdır. Rekonstruksiya işləri məscid kompleksinin yalnız cənub-qərb və şimal hissəsində aparılmışdır. Göy məscidinin 24 metrlik minarəsi, 28 köşkü (hücrə), kitabxanası, böyük zalı, günbəzi və həyəti rekonstruksiya edilmişdir. Hazırda Ermənistan rəsmiləri Göy məscidi xaricdən gələn qonaqlara “Fars məscidi” kimi təqdim edirlər.

Göy məscid erməni rəssamlarının əsərlərində

*İrəvan rəsmlərdə. 1921.
Setrak Arakelyan.
Qədim İrəvan.
İrəvan Tarix Muzeyi.*

*İrəvan rəsmlərdə. 1926.
Anuş Sahinyan.
Qədim İrəvan.
İrəvan Tarix Muzeyi.*

*İrəvan rəsmlərdə. 1930.
Qabriel Gürçyan .
Qədim İrəvan.
İrəvan Tarix Muzeyi.*

Erməni rəssamlarından Martiros Saryanın, Setrak Arakelyanın, Anuş Sahinyanın, Qabriel Gürcyanın 1920–30-cu illərdə çəkdiqləri rəsm əsərlərində Göy məscid İrəvan şəhərinin simvolu kimi əks etdirilmişdir.

ZAL XAN, yaxud ŞƏHƏR MƏSCİDİ

İrəvanın Qala ilə Təpəbaşı massivləri arasında yerləşən Köhnə şəhər adlanan hissəsindəki məscidlərdən biri Şəhər məscidi və yaxud Zal xan məscidi adlanırdı. Şəhər məscidi Göy məsciddən kiçik olsa da, çox gözəl olmuşdur. H.Linçin verdiyi məlumatlara görə, Şəhər cəməsinin üzərində ərəb əlifbası ilə türk dilində məscidin hicri tarixi ilə **1098-ci ildə** tikildiyi, yəni miladi təqvimə ilə **1687-ci ildə** inşa edilmişdir. Belə anlaşılır ki, Şəhər məscidi 1679-cu il zəlzələsindən sonra inşa edilmişdir. Həmin dövrdə İrəvan bəylərbəyliyi hakimi olan Zal xan şəhərdəki tikililərin bərpası üçün xeyli işlər görmüşdür. Onun dövründə inşa edilən məscidlərdən birini əhali **Zal xan məscidi**, yaxud **Şəhər məscidi** adlandırmışdı. Xarici görünüşünə görə Göy məscidə bənzəyən Zal xan məscidinin də dincəlmək üçün həyəti, sərni bağçası olmuşdur. Tədqiqatçıların verdikləri məlumatlara görə, Zal xan məscidi, yaxud Şəhər məscidi İrəvan şəhərinin mərkəzində – hazırda Respublika meydanı adlanan ərazidə olmuşdur. 1928-ci ildə Şəhər məscidinin böyük zalı dağıdılaraq onun yerində “Yerevan” oteli inşa edilmişdir. 1999-cu ildə rekonstruksiya edildikdən sonra

Hazırda "Yerevan" hotelinin yerləşdiyi ərazidə mövcud olmuş məscid. XX əsrin 20–30-cu illərində dağıdılmışdır.

həmin hotel hazırda "Golden Tulip Hotel Yerevan" adlanır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan 1949-cu ilə aid bir arxiv sənədində Zal xan məscidindən sərgi zalı kimi istifadə edildiyi göstərilmişdir.

İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidinin mədrəsəsinin təyinatı İkinci Dünya müharibəsindən sonra dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəsamlar evinin sərgi salonu yerləşir.¹⁵

¹⁵ Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. Москва, 1968, с.32.

TƏPƏBAŞI MƏSCİDİ

Təpəbaşı yaşayış massivində yerləşən Təpəbaşı məscidinin minarəsi 1960-cı illərdə uçmuşdur. Divarlarının qalınlığı 1,5 metr olan məscidin içərisindəki imam otağında hazırda bir erməni ailəsi yaşayır. Məscidin ətrafında bir çayxana da var idi ki, müsəlmanlar, adətən, ora yığılıb çay içərdilər. İndi həmin çayxana da yoxdur. Məscidin həyətidə və ətrafında ermənilər gecəqondular inşa etmişlər. Bəzi məlumatlara görə, həmin məscidi İrəvan şəhər idarəsinin (upravasının) üzvü, xan nəslindən olan Abbasqulu

İçərisində erməni ailələrinin yaşadıkları Təpəbaşı məscidinin bugünkü görünüşü.

Təpəbaşı məscidində yaşayan erməni köçkünlərindən biri.

xan İrəvanski tikdirmişdir. Onun evi də həmin məhəllədə olmuşdur. Hazırda dağıdılmış vəziyyətdə olan Abbasqulu xanın evini ermənilər hələ də “**Xanın evi**” adlandırırlar.

DƏMİRBULAQ MƏSCİDİ

Vaxtilə ancaq azərbaycanlıların yaşadığı Dəmirbulaq massivində XX əsrin əvvəlində üç məscid qeydə alınmışdır. Həmin məscidlər bunlardır: **Hacı Novruzəli bəy məscidi**, **Hacı Cəfər bəy məscidi** və **Dəmirbulaq məscidi**. Dəmirbulaq məscidi Gedər çayının üzərindəki körpünün yaxınlığında yerləşdiyi üçün ona Körpüqulağı məscidi də deyirdilər.

Hacı Novruzəli bəy və Hacı Cəfər bəy məscidləri 1930-40-cı illərdə “İrəvan şəhərinin baş planı”nın qurbanı olmuşlar.

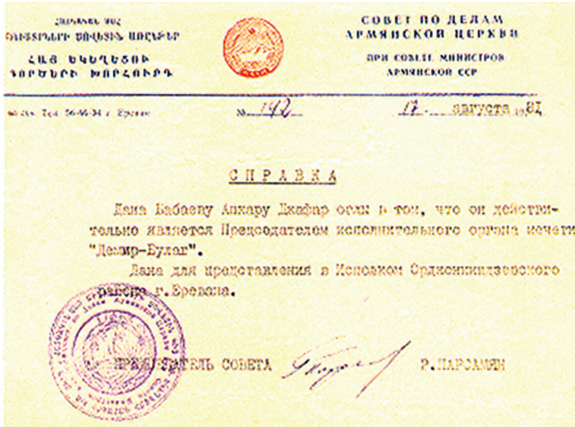

Dəmirbulaq məscidinin çətirli minarəsi. 1987-ci il.

Hazırda yoxdur. Erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır.

İrəvan şəhərində 1988-ci ilədək fəaliyyət göstərən yeganə məscid Çətirli məscid və yaxud yerləşdiyi ərazinin adına uyğun olaraq adlandırılan **Dəmirbulaq məscidi** olmuşdur. Üzərindəki kitabədə məscidin hicri təqvimini ilə 1327-ci ildə, yəni miladi təqvimini ilə 1909-cu ildə inşa edildiyi göstərilmişdi. Məscidin minarəsi yox idi. Əvəzində, məscid binasının damında açıq havada 1,5-2 metr hündürlüyündə kvadratşəkilli meydança inşa edilmiş,

onun üzərində dəmir barmaqlıqlarla əhatələnmiş məhəccər quraşdırılmışdı. Dörd yanı açıq olan məhəccərin üstü dəmir təbəqə ilə örtüldüyündən bu məscid **Çətirli məscid** adlanırdı. Memarlıq baxımından belə məscidlər, adətən, "Güldəstə" məscidləri tipinə aid edilir. Sonralar yerləşdiyi məkanın adına uyğun olaraq, həmin məscid rəsmi sənədlərdə Dəmirbulaq məscidi adlandırılmışdır. Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında Erməni Kilsələri Şurasının 17 avqust 1981-ci ildə verdiyi arayışda Babayev Əkbər Cəfər

Dəmirbulaq məscidinin axunduna verilən arayış. 1984.

oğlunun Dəmirbulaq məscidinin icraiyyə orqanının sədri olduğu göstərilmişdir. Həmin orqanın 2 iyun 1985-ci ildə verdiyi digər arayışda Myasnikyan rayonu, Nərimanov küçəsi–145 (hazırda Vardanans küçəsi) ünvanında yerləşən Dəmirbulaq məscidi üçün siqnalizasiya quraşdırılması məsələsi qaldırılmışdır.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin baş qaldırmasından sonra İrəvanda fasiləsiz mitinqlər keçirilirdi. Fevralın 23-də erməni quldurları İrəvan şəhərindəki Dəmirbulaq məscidini və M.F.Axundov adına 9 №-li azərbaycanlı orta məktəbin binasını yandırdılar.

ABŞ tədqiqatçısı Robert Kullen İrəvana etdiyi səfər haqqında "The New Yorker" qəzetində dərc etdirdiyi 15 aprel 1991-ci il tarixli yazısında şəhərdəki azərbaycanlılara məxsus olmuş yeganə fəaliyyət göstərən məsciddən –

Erməni vandalları tərəfindən dağıdılan Dəmirbulaq məscidinin içəridən görünüşü. 1987.

Dəmirbulaq məscidindən bəhs etmişdir. R. Kullen yazır ki, bir gecə İrəvanda erməni dostu onu apara-raq Qnuni küçəsindəki 22 №-li evin arxasında bir qalaq zibilliyi göstərmişdir. Dostu qorxa-qorxa R. Kul- lenə söyləmişdi ki, Erməni-standa azərbaycanlılar ya-şadığı zaman həmin yerdə onlara məxsus məscid bi- nası olmuşdur. R. Kullen yazır ki, **İrəvanda qırğınlar və azərbaycanlıların şə- hərdən qovulması zamanı qonşuluqda yaşayan er-**

mənilər məscidi linglə uçurmuş, sonra isə buldozərlə yerlə bir ermişlər.¹⁶

Britaniyalı tədqiqatçı Tomas de Vaal 2000-ci ildə İrə- vanda səfərdə olarkən Robert Kullenin təsvir etdiyi yerə get-mişdir. Tomas de Vaal yazır: **“İrəvan sirlərlə dolu şəhərdir. Mənə elə gəlirdi ki, onlardan biri mərkəzi meydanın yaxınlığında Vardanans küçəsindəki 22 №-li çoxmərtəbəli yaşayış evinin arxasında yerləşir. Dar daş pilləkənlər mənə ətrafı paslanmış qarajlar, kərpic və qum qalaqlarından**

¹⁶ Robert Cullen, A Reporter at Large, “ROOTS,” The New Yorker, April 15, 1991.

ibarət boş bir məkana gətirib çıxardı. Mən, demək olar ki, əmin idim ki, məhz bu məkanda nə vaxtsa İrəvan azərbaycanlılarının istifadə etdiyi məscid ucalırmış. Lakin həmin məscidin bəxti gətirmədi: onu “fars” məscidi hesab etməyərək uçurmuşdular.”

Ətrafda yaşayan ermənilər Tomas de Vaala məlumat vermişdilər ki, 1990-cı ildə Bakıda azərbaycanlıların erməni kilsəsini uçurduqları barədə şayiə yayıldıqdan sonra ermənilər üç gün ərzində Dəmirbulaq məscidini yerlə yeksan etmişlər.¹⁷

Bakıdakı erməni kilsəsinin sökülməsi xəbəri məqsədli şəkildə yayılmışdı ki, Ermənistan ərazisində qalan azərbaycanlılara məxsus mədəni irsin yer üzündən silinməsinə ermənisayağı bəraət qazandırılınsın. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzündən keçən 20 ildən artıq müddətdə Bakıda mövcud olan yeganə erməni kilsəsi nəinki dağıdılmamış, əksinə, tarixi-memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən mühafizə edilir.

İrəvan şəhərində azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrindən biri də əvvəllər **Əzizbəyov meydanı**, hazırda **Saxarov meydanı** adlandırılan meydanın arxasındakı Tumanyan küçəsində yerləşən mədrəsədir. Görünür, vaxtilə həmin yerdə mövcud olmuş məscid sökülsə də, onun mədrəsəsindən bu gün də yaşayış evi kimi istifadə edilir. Lakin, nədənsə, həmin mədrəsə İrəvan şəhərinin tarixi-memarlıq abidələrinin siyahısına daxil edilməmişdir.

¹⁷ Томас де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной». Москва, «Текст», 2005, с.118-119.

*İrəvanın mərkəzində içərisində erməni ailələrinin
yaşadığı mədrəsə binasının görünüşü.*

Ermənistan hökuməti 2007-ci ildə ölkə ərazisində dini və milli azlıqlara məxsus olan və Ermənistan hökuməti tərəfindən qorunan məbədlərin və tarixi abidələrin siyahısını Avropa Şurasına təqdim etmişdir. Həmin siyahıya Mesrop Maştos küçəsi–12 ünvanında yerləşən Göy məscidin və Xorhrdarani küçəsi–40 ünvanında yerləşən məscidin adları daxil edilmişdir. Qeyd edilən siyahıda Göy məscid **İran məscidi** kimi təqdim edilmiş, Abbas Mirzə məscidinin isə qəfəsinin (skeletinin) “qorunduğu” qeyd edilmişdir. Təqdim etdiyimiz şəkildən də göründüyü kimi, son vaxtlaradək Sərdar məscid-kompleksindən yalnız onun bir divarının 2-3 metr enində, 3-4 metr hündürlüyündə kiçik bir parçası qalmışdı. Həmin ərazidə “Qlendale Hills” tikinti şirkəti 14 mərtəbəli 18 bloklu yaşayış kompleksi inşa etmişdir.¹⁸

¹⁸ http://www.gov.am/u_files/file/kron/Armeniapr2_en.pdf.

*Ermənistan hökuməti tərəfindən
“mühafizə edilən” Abbas Mirza
məscidinin son günləri. 2014-cü
ilin noyabrında erməni vandalları
tərəfindən yox edilmişdir.*

*Bakının mərkəzində
Azərbaycan
hökuməti tərəfindən
mühafizə edilən
erməni kilsəsi.*

XIX əsr Avropa və rus səyyahlarının və tədqiqatçı-
larının möhtəşəm və nadir memarlıq nümunəsi adlandı-
rıqları İrəvan qalasındaki Sərdar məscid-kompleksindən
qalan kiçik bir divar qalığının da yox edilməsi “mədəni” er-
mənilerin həmin ərazinin əzəli sakinləri olan azərbaycan-
lıların mədəni irsinə olan düşmən münasibətinin əyani
təzahürü, erməni vandalizminin bariz nümunəsidir.

Təkcə İrəvan şəhərində deyil, bütövlükdə Ermənistan
adlanan və özünü dünyanın “sivil ölkəsi” kimi beynəlxalq
aləmə təqdim etməyə çalışan bir dövlətin ərazisində azər-
baycanlılara məxsus tarixi-memarlıq abidələrinə, onların
maddi irsinə qarşı sözün həqiqi mənasında mədəni soyqı-
rımı həyata keçirilmişdir.

İrəvan
XANLIĞI

**Erməni vandallarının
yox etdiyi
İRƏVAN MƏSCİDLƏRİ**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyələşdirdiyi "İrəvan xanlığının tarixinə dair 4 adda broşürün nəşr olunması" layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi
AZ1065, Bakı., B.Bağirova küç., 7, m.29.
E-mail: mxanbabayeva@mail.ru. Mob. (055) 353-02-33
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutunun mətbəəsində çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Cavid pros., 125.